

בשביל חופש-רצון צריך לעבוד

בפרשתנו מודיע ה' לראשונה שהוא יקשה את לכו של פרעה: "וְאֲנִי אֶקְשֶׁה אֶת לֵב פַּרְעֹה וְהִרְבִּיתִי אֶת אֶתְנִי וְאֶת מוֹפְתֵי בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם" (שמות ז, ג). ואכן, במכות שחין, ארבה ובכורות נאמר שה' חיזק את לב פרעה והכבירו - כלומר הכרעתו של פרעה שלא לשחרר את בני ישראל לאחר מכות אלו מיוחסת לה', לא לפרעה עצמו (ט, יב; י, א ו-כ; יא, י). חז"ל והמפרשים המאוחרים מהם התחבטו: אם פרעה היה רק מכשיר בידי ה', מה היה חטאו? אם לא הייתה לו בחירה, גם לא הייתה לו אחריות - ועל כן, גם לא אשמה.

המפרשים הציעו מגוון רחב של תשובות. האחת: פרעה איבד את חופש הבחירה בחמש המכות האחרונות כעונש על סרבנותו בחמש המכות הראשונות, שהייתה ברצונו החופשי. השנייה: חיזוק הלב אינו שלילת חופש הבחירה, אלא להפך: המכות היו עלולות לגרום לפרעה לשחרר את בני ישראל באונס, כמי שכפאו שד, בלחצם של עבדיו ובני עמו, ובניגוד לבחירתו החופשית. חיזוק הלב אפשר לו לעשות כרצונו החופשי. ותשובה שלישית: אלוהים הוא שותף בכל מעשה שאדם עושה, אך אנו גגילים להבחין בכך רק כאשר המעשה אינו מתאים לבני אדם. פרעה פעל בחופשיות לכל אורך הדרך, אך סרבנותו לאחר המכות האחרונות הייתה כה תמוהה שיוחסה לאלוהים.

שיג ושיח - הרב יונתן זקס

ראו איזה מאמץ מחשבתי הקדישו המפרשים לחרוש את פני-השטח הקשים של הפסוקים הללו, השוללים לכאורה את חופש הרצון. ובצדק, מפני שהאמונה ברצון חופשי היא מאבני היסוד של אמונת ישראל. הרמב"ם מסביר מדוע: אם לא היה לאדם רצון חופשי, לא היה טעם במצוות ובאיסורים, כי כולנו היינו עושים את רצונו של ה' במילא. לא היה מקום גם לשכר ועונש, שהרי לא הצדיק ולא החוטא יכולים להיות אחרים ממה שהם.

הבעיה היא אם כן בעיה עתיקה. אך בעידן המודרני היא בולטת יותר, בשל הצטברותם של ערעורים על האמונה בחופש הבחירה של האדם. מרקס אמר שההיסטוריה נוצרת במשחק בין כוחות כלכליים. פרויד טען שאנחנו פועלים על פי דחפים לא מודעים. הנאו-דרוויניסטים אומרים שגם אם אנו מוצאים הצדקה רציונלית למעשינו, בעצם אנו פועלים כפי שאנו פועלים כי אנשים שפעלו כך בעבר שרדו והעבירו את הגנים שלהם לדורות הבאים. לאחרונה הראו מדעני-מוח, בעזרת סריקות f-MRI, שבמקרים מסוימים המוח מקבל החלטה עד שבע שניות לפני שאנו מודעים לה.

כל זה מעניין וחשוב, אך ההוגים האתאיסטים בני זמננו נוטים להחמיץ את מה שחכמי קדם הבינו: שאם אין לנו רצון חופשי, כל האנושיות שלנו מתפוררת לאבק. בלב התרבות החילונית של זמננו בוערת סתירה לתפארת. מצד אחד, תרבות זו מתנגדת לכל מגבלה על החופש שלנו לעשות מה שרצוננו לעשות ולהיות מה שרצוננו להיות, כל עוד איננו פוגעים באחרים. האוטונומיה של הפרט היא הערך העליון שלה. מצד שני, היא טוענת שהאדם אינו באמת בעל רצון חופשי. אם חופש הבחירה הוא על פי המדע אשליה, מדוע עלינו לראות אותו כערך חשוב?

אם הדטרמיניזם הנוקשה צודק, אין שום סיבה להגן על החירות או ליצור חברה חופשית. אדרבה: עלינו להתור לעולם מסוג זה שתיאר אלדוס האקסלי בספרו 'עולם חדש, אמיץ', עולם שבו ילדים נהרים ובאים לעולם במעבדות, והמבוגרים מתוכנתים להיות מאושרים בעזרת משטר של סמים ותענוגות. עלינו ליישם את התרחיש בספרו של אנתוני ברג'ס 'תפוז מכני' ולשקם פושעים באמצעות ניתוח מוח או שטיפת מוח בטכניקות של התניה. אם החופש אינו קיים, למה לנו להיות מוטורדים מהתמכרות למשחקי מחשב ולרשתות חברתיות? למה להעדיף את המציאות האמיתית על פני המציאות הווירטואלית? פרידריך ניטשה אמר, בצדק לכאורה, שככל שההישגים המדעיים גדלים כן קטן האדם בעינינו. לא עוד צלם אלוהים: אנחנו רק אלגוריתמים בעלי גוף.

האמת היא שככל שאנו מבינים יותר את המוח האנושי, כך אנו יכולים לתאר באופן מציאותי יותר מהו הרצון החופשי. כיום מבחינים המדענים, בהקשר זה, בין חלקים שונים במוח: האמיגדלה, החלק הפרימיטיבי ביותר במוח, מחדדת את רגישותנו לסכנות ומזניקה אותנו לתגובה; המערכת הלימבית, המכונה לעיתים "המוח החברתי", אחראית לחלק נכבד מהצד הרגשי בחיינו; ואילו בקליפת המוח הקדם-פרונטלית נמצאות יכולות החשיבה והניתוח שלנו, והיא המאפשרת לנו לשקול את השלכותיהן של ברירות שונות. המתח בין שלוש אלו הוא הזירה שבה מתחולל הקרב על חופש הרצון.

הנתיבים העצביים המקשרים בין חלקים שונים של המוח מעצבים דפוסי התנהגות - ולא כל הדפוסים הללו טובים לנו. כך, למשל, אנו עלולים לפנות לסמים, לזלילה בולמוסית או להרפתקנות מופרות כדי להסיח את דעתנו מהשפעתם של

הנוירורנסמיטורים היוצרים רגשות שליליים כגון פחד וחרדה, שגם הם חלק ממוחנו. חזרות על דפוסי התנהגות מחזקות אותם: ככל שאנו חוזרים על התנהגות מסוימת, כך נעטף אותו נתיב הולכה עצבית במוחנו בעוד מֵאֵלֵין והתנהגות נעשית אינסטינקטיבית ומיידית יותר. לכן, ככל שדפוס פעולה נעשה הרגל קבע, כך קשה יותר להשתחרר ממנו. כדי להשתחרר נדרש מאתנו לרכוש הרגלים חדשים; לא רק להתגבר פעם אחת על ההרגל, אלא גם להתמיד בכך. מחקרים מן העת האחרונה מדברים על מינימום של 66 ימים הנדרש לרכישת הרגל חדש.

הנה לנו אפוא דרך מדעית להסביר את התקשות לכו של פרעה. לאורך חמש המכות הראשונות, עד לפני מכת שחין, התגבש אצלו דפוס תגובה קבוע - ועתה, משהיה הדבר להרגל, קשה היה לו מאוד לשנותו, קשה מכל בחינה: נוירולוגית, פסיכולוגית ופוליטית. דבר זה נכון לכל הרגל רע ולכל הכרעה פוליטית. כמעט כל המערכות שלנו, המנטליות והחברתיות כאחת, נוטות לחזק דפוסי התנהגות קודמים. וכך, החופש שלנו מצטמצם בכל פעם שאיננו משתמשים בו.

פרשת השבוע ומדע המוח בן זמננו מספרים אפוא אותו סיפור: החופש אינו נתון ואינו מוחלט. אנחנו צריכים לעבוד בשבילו. אנחנו רוכשים אותו לאט, בשלבים, ועלולים לאבד אותו - כמו שקרה לפרעה, וכמו שקורה לנרקומנים, לאלכוהוליסטים ולמכורים למשחקי מחשב. אחת משורות-הפתיחה המפורסמות ביותר בספרות העולם היא זו שבראש 'האמנה החברתית' של ז'אן-ז'אק רוסו: "האדם נולד חופשי, ובכל מקום נתון הוא בכבלים". אלא שההפך הוא הנכון. האופי הראשוני שלנו נקבע בחלקו במטען הגנטי שקיבלנו מהורינו והם קיבלו מהוריהם, ובחלקים נוספים שלו בידי חברינו ובידי

בשביל חופש-רצון צריך לעבוד

התרבות הסובבת אותנו. איננו נולדים חופשיים. עלינו לעבוד קשה כדי להשיג לנו חופש.

לשם כך נדרשים טקסים דתיים, שביצועם החוזר ונשנה יוצר נתיבים עצביים חדשים והתנהגויות מהירות-תגובה חדשות. נדרש גם לשמור מרחק מה מהתרבות הסובבת, כדי שלא ניסחף אחר אופנות ושיגעונות חברתיים הנראים עכשיו משחררים אך בדיעבד מתגלים כהרסניים. נדרש מערך מנטלי שיגרום לנו לעצור לרגע לפני שאנו עושים מעשים של ממש ולשאול: "האם רצוי לעשות זאת? האם מותר? מהם כללי ההתנהגות שעליי להביא בחשבון?". ויש צורך, לבסוף, בנראטיב זהותי מוטמע, כזה שיאפשר לנו לשאול את עצמנו לפני מעשה: "האם המעשה הזה הולם את מי שהנני? את מה שאני מאמין בו? את מה שאני מייצג?"

אין זה מקרה שכל היסודות שמנינו בפסקה הקודמת הם ממאפייניה הבולטים של היהדות. היהדות, מתברר, היא אימון מתמיד בכוח רצון ובבקרת דחפים. כיום, כשאנו מתחילים להבין את גמישותו של המוח, אנו יודעים משהו על הביולוגיה שמאחורי היכולת שלנו להתגבר על הרגלים רעים ועל התמכרויות. שמירת השבת, לדוגמה, יכולה לשחרר אותנו ואת ילדינו מההתמכרות לסמארטפונים ומכל הכרוך בה. הדת שראשון חגיה, פסח, עניינו חופש לאומי, נותנת לנו במצוותיה את הכישורים הנדרשים לכינון חופש אישי.

החופש הוא הישג יותר מכפי שהוא מתנה. אפילו פרעה, האיש החזק ביותר בעולם העתיק, יכול לאבד אותו. אפילו אומה

שיג ושיח - הרב יונתן זקס

של עבדים יכולה, בעזרת הא-ל, לרכוש אותה. לעולם אל תראו את החופש כמוכּן מאליו. עשרות מעשים קטנים של שליטה עצמית, יום אחר יום, דרושים כדי לקיים אותו. על כך בעצם נסובה ההלכה כולה.

החופש הוא שריר הזקוק להתעמלות: אם לא תשתמשו בו - יתנוון. זהו רעיון משנה-חיים.